

12. Stanje konkurentnosti u FBiH

12.1 Trilogija studija kompetitivnosti

Stanje konkurentnosti/kompetitivnosti (u) Federaciji Bosne i Hercegovine možda je najbolje predstaviti kroz analizu nekih od najrelevantnijih studija koje već godinama provode referentne međunarodne institucije. To je sljedeći set studija:¹

- Kompetitivnost zemalja i regiona jugoistočne Evrope,
- Kompetitivnost Bosne i Hercegovine i regiona jugoistočne Evrope, i
- Izvještaj o kompetitivnosti Bosne i Hercegovine.

Inače, Izvještaj o kompetitivnosti Bosne i Hercegovine u ovoj trilogiji ima najdužu tradiciju.² Njegov fokus je na stanju kompetitivnosti/konkurentnosti Bosne i Hercegovine u kontekstu WEF-ovog Globalnog izvještaja o kompetitivnosti (*The Global Competitiveness Report – GCR*), koji se, s obzirom na svoj holistički pristup, kao i činjenicu da je uvaženi harvardski profesor *Michael Porter* dio ovog tima, može smatrati jednim od najreferentnijih izvještaja iz ovog domena.

Kada je riječ o holističkom pristupu, strukturu *Global Competitiveness Report*-a čini 12 stubova („pillars”) na kojima, prema ovom modelu, počiva kompetitivnost. To su: (1) institucije, (2) infrastruktura, (3) makroekonomska stabilnost, (4) zdravlje i osnovno obrazovanje, (5) visoko obrazovanje i specijalistička naobrazba, (6) efikasnost tržišta roba, (7) efikasnost tržišta rada, (8) sofisticiranost finansijskog tržišta, (9) tehnološka spremnost, (10) veličina tržišta, (11) poslovna sofisticiranost i, na kraju, (12) inovativnost. Svaki od ovih stubova ima određeni broj indikatora koji ga čine. Ukupan broj indikatora je 110.

Ono što svakako čini snagu preostale dvije studije iz trilogije jeste činjenica da, pored analize konkurentnosti s aspekta *GCR*-a, nude i uvid u stanje konkurentnosti iz ugla drugih WEF-ovih izvještaja (*The Global Enabling Trade* sa indeksom slobode trgovanja, *The Global Information Technology Report* sa indeksom spremnosti za umrežavanje, ...), ali i izvještaja i studija drugih međunarodnih institucija poput *Doing Business Report*-a Svjetske Banke (*World Bank – WB*) koji mjeri zemlje prema jednostavnosti poslovanja.

¹ Trilogiju datih studija zajedno sa relevantnim međunarodnim institucijama na prostorima BiH obrađuje i objavljuje Centar za Menadžment i Informacione Tehnologije Ekonomskog fakulteta u Sarajevu – MIT Centar, koji već drugu godinu zaredom objavljuje trilogiju datih studija na temu kompetitivnosti BiH.

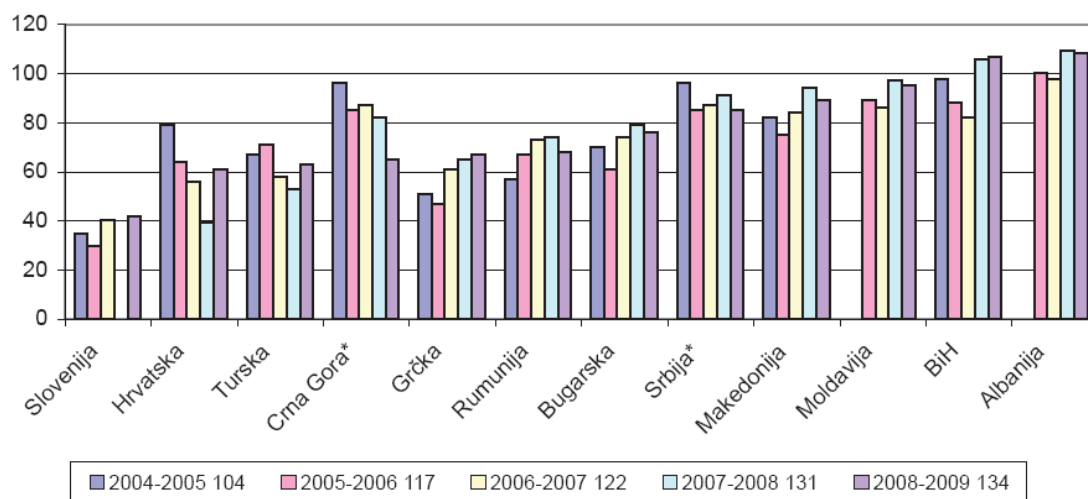
² Izvještaj o kompetitivnosti BiH MIT Centar, kao partner institut Svjetskog Ekonomskog Forum (World Economic Forum – WEF) iz Davos-a, publikuje već dugi niz godina.

Ono što je možda još značajnije, ove studije nude priliku za upoređivanje BiH sa 11 zemalja šireg regiona pojedinačno (Albanija, Bugarska, Crna Gora, Grčka, Hrvatska, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Slovenija, Srbija i Turska), prosjecima regiona kojem pripada BiH, u studiji nazvanog SEE+, zatim prosjecima regiona koji čine zemlje iz SEE+ koje se uvjetno rečeno, nalaze u „čekaonici“ za EU, a koji je ovdje nazvan SEE-, te prosjecima EU regiona.

Jedna napomena: mada se ove studije prevashodno odnose na Bosnu i Hercegovinu, nema dvojbe da rezultati datih studija na signifikantan način iskazuje stvarno stanje unutar Federacije BiH.

12.2 „ACID TEST“ općeg stanja kompetitivnosti BiH i FBiH

Opći je dojam da stanje konkurentnosti BiH, pa tako i FBiH, blago rečeno, nije dobro. No, ono što daleko više zabrinjava jeste činjenica da to stanje, gledano kroz prizmu posljednjih nekoliko godina, ima neupitan trend pogoršanja (Slika 12.1).

Slika 12.1 Komparacija ranga prema WEF-ovom Globalnom izvještaju o kompetitivnosti 2005.-2009. zemalja SEE+

Izvor: Kompetitivnost zemalja i regiona jugoistočne Evrope 2008.-2009., Zlatko Lagumdžija, Regional Economic Forum i MIT Centar Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

Brutalan pad sa 82. pozicije u Izvještaju 2006./2007., na 106. poziciju u Izvještaju 2007./2008. je alarmantan. No, ni činjenica da smo ove godine pali za samo jedno mjesto (ali ipak pali) ne može biti utješna kada se uzmu u obzir dvije sljedeće činjenice:

1. Gotovo kompletan region, i už i širi, idu naprijed i popravljaju svoje pozicije (Hrvatska je 61., a Crna Gora 65., te da je iza nas od zemalja regiona jedino Albanija koja je 108. – čak je i Moldavija, koja spada u naš širi region ispred nas 95. poziciji).

2. Od 134 zemlje, koliko ih je uvršteno u ovogodišnji Izvještaj, teško da bi i mogli niže (ili dublje) s obzirom na strukturu i reputaciju zemalja koje se nalaze iza nas (uglavnom siromašne i slabo razvijene zemlje afričkog kontinenta, uz par azijskih zemalja iz iste kategorije).

12.3 Kompetitivne prednosti i kompetitivni nedostaci

Stanje konkurentnosti BiH, pa stoga i FBiH, moguće je utvrditi pregledom ranije spomenutih indikatora na kojima počiva *GCR. WEF-ov Report* nudi rang po svakom od indikatora pojedinačno, i one indikatore po kojima je zemlja rangirana među prvih pedeset označava kao kompetitivnu prednost. Svi ostali indikatori, dakle oni po kojima je zemlja rangirana od 51. do posljednjeg, 134. mjesta, označeni su kao kompetitivni nedostatak.

12.3.1 Kompetitivne prednosti

Nažalost, situacija sa kompetitivnim prednostima Bosne i Hercegovine, kada je u pitanju ovaj model, izgleda zaista poražavajuće. Naime, od 110 indikatora, Bosna i Hercegovina ima kompetitivne prednosti samo u 12, od kojih su neki zaista bizarni. To su: poslovna cijena terorizma (23. od 134 zemlje), inflacija (10.), razlika između kamatnih stopa za štednju i investicije (38.), prisustvo malarije (1.), uticaj HIV/AIDS na biznis (26.), širenje HIV-a (1.), očekivano trajanje života (42.), kvalitet naobrazbe iz matematike i prirodnih nauka (45.), fleksibilnost određivanja nadnice (33.), prakse u zapošljavanju i otkazu/otpremnina (20.), učešće žena u ukupnoj radnoj snazi (17.), te pravni mehanizam zaštite zaposlodavaca i zaposlenih (16.).

Osim činjenice da ih je svega 12, zabrinjava i to da u čak polovini, odnosno šest stubova, uopće nemamo kompetitivnih prednosti. To su: infrastruktura, efikasnost tržišta roba, tehnološka spremnost, veličina tržišta, poslovna sofisticiranost, te inovativnost. Čak bi se i stub institucije gotovo mogao smatrati stubom bez ijedne kompetitivne prednosti s obzirom da od 18 indikatora samo indikator poslovna cijena terorizma (23.) spada u kompetitivne prednosti (a i on je u našim okolnostima apsurdan), dok od ostalih indikatora iz stuba institucija indikator koji je najbliži da bude kompetitivna prednost zauzima tek 70. poziciju (poslovna cijena kriminala i nasilja). Osim još četiri indikatora, po kojima smo na 75., 87., 111., odnosno 116. poziciji, po svim ostalim (njih 12) smo pozicionirani u rasponu od 120. do 130. mjesta od 134 zemlje.

Stubovi sa najvećim brojem kompetitivnih prednosti su zdravstvo i osnovno obrazovanje (4 od 11) i efikasnost tržišta rada (3 od 10) (tabela 12.1).

Tabela 12.1 Stubovi sa najvećim brojem kompetitivnih prednosti: zdravstvo i osnovno obrazovanje i efikasnost tržišta rada

4. stub: Zdravstvo i osnovno obrazovanje			Prednost	Nedostatak	7. stub: Efikasnost tržišta rada			Prednost	Nedostatak
4.01	Uticaj malarije na biznis	63		x	7.01	Saradnja u odnosima poslodavaca i zaposlenika	102		x
4.02	Prisustvo malarije	1	x		7.02	Fleksibilnost određivanja nadnica	33	x	
4.03	Uticaj tuberkuloze na biznis	68		x	7.03	Troškovi nadoknada/bonusa pored plate	60		x
4.04	Prisustvo tuberkuloze	66		x	7.04	Rigidnost kod zapošljavanja	93		x
4.05	Uticaj HIV/AIDS na biznis	26	x		7.05	Praksa u zapošljavanju i otkazu/otpremnicama	20	x	
4.06	Širenje HIV-a	1	x		7.06	Troškovi otpuštanja	53		x
4.07	Smrtnost djece	56		x	7.07	Plate i produktivnost	129		x
4.08	Očekivano trajanje života	42	x		7.08	Oslanjane na profesionalni menadžment	133		x
4.09	Kvalitet osnovnog obrazovanja	57		x	7.09	Odlazak mladog stručnog kadra/brain drain	119		x
4.10	Broj polaznika osnovnog obrazovanja	n/a			7.10	Učešće žena u ukupnoj radnoj snazi	17	x	
4.11	Troškovi obrazovanja	n/a							

Izvor: <http://www.weforum.org/documents/gcr0809/index.html>

12.3.2 Kompetitivni nedostaci

Što se tiče kompetitivnih nedostataka Bosne i Hercegovine, prema *Global Competitiveness Report-u*, bilo bi besmisleno nabrajati svih 98 indikatora. Stoga, vrijedi spomenuti samo neke.

Naprimjer, kada je u pitanju stub institucije, interesantni su indikatori koji se odnose na korporativni aspekt poslovanja kompanija u Bosni i Hercegovini oslikan u svjetlu tri indikatora. Nažalost, stojimo jako loše, odnosno nalazimo se na samom dnu ljestvice. Dok smo po indikatoru efikasnost upravnih odbora firmi 129. (što zapravo govori da su upravni odbori domaćih kompanija izuzetno neefikasni), po indikatorima etičko ponašanje firmi i zaštita interesa manjinskih dioničara nalazimo se na katastrofalnom 130. mjestu.

Što se tiče stuba infrastruktura, po indikatoru kvalitet ukupne infrastrukture pozicionirani smo na 127. mjesto. Vrijedi istaći da smo po indikatoru kvalitet infrastrukture luka „zakucani“ za samo dno ljestvice – 134. pozicija.

Stub makroekonomske stabilnosti, ukupno gledano, i nije toliko loš, no nacionalna stopa štednje jeste. 130. pozicija po ovom indikatoru zasigurno nije dobra osnova gledano s aspekta budućih investicijskih projekata.

Stub zdravstvo i osnovno obrazovanje možda je i naša najveća kompetitivna prednost u cjelini. To je stub u kojem imamo najviše kompetitivnih prednosti na jednom mjestu, ali i stub u kojem nemamo teških kompetitivnih nedostataka.

No, visoko obrazovanje i specijalistička naobrazba vraća nas u surovu realnost. Kvalitet škola za menadžment (107.), lokalna dostupnost istraživačkih i trening servisa (126.), te stepen treninga zaposlenika (126.) naši su najveći kompetitivni nedostaci iz domena ovoga stuba.

Tabela 12.2 Jedan od šest stubova u kojima nemamo niti jednu kompetitivnu prednost: efikasnost tržišta roba

7. stub: Efikasnost tržišta roba			Kompetitivna prednost	Kompetitivni nedostatak
6.01	Intenzitet lokalne konkurencije	98		x
6.02	Stepen tržišne dominacije	106		x
6.03	Efektivnost anti-monopolske politike	134		x
6.04	Stepen i efekat oporezivanja	112		x
6.05	Ukupna poreska stopa	66		x
6.06	Broj procedura potrebnih za pokretanje biznisa	103		x
6.07	Vrijeme potrebno za pokretanje biznisa	108		x
6.08	Troškovi poljoprivredne politike	121		x
6.09	Učestalost trgovinskih barijera	53		x
6.10	Prosječna carinska stopa	94		x
6.11	Prisutnost stranog vlasništva	100		x
6.12	Uticaaj biznisa na regulativu iz domena FDI-a	128		x
6.13	Teret carinskih procedura	92		x
6.14	Stepen brige za potrošače	110		x
6.15	Sofisticiranost kupaca	119		x

Izvor: <http://www.weforum.org/documents/gcr0809/index.html>

Stub efikasnost tržišta roba jedan je od spomenutih stubova u kojim nemamo niti jednu kompetitivnu prednost (tabela 12.2). Takođe, zbog svoje strukture, ali i naših loših rezultata, vrijedi izdvojiti nekoliko indikatora iz ovoga stuba koji su naši najveći kompetitivni nedostaci. Prije svih, to su indikatori koji se odnose na pokretanje biznisa s obzirom da bi mala i srednja preduzeća trebala imati ulogu generatora ekonomskog razvoja i prosperiteta. Naime, 103. pozicija po indikatoru broj procedura potrebnih za pokretanje biznisa, te 108. po indikatoru vrijeme potrebno za pokretanje biznisa, katastrofalni su rezultati za jednu tranzicijsku ekonomiju kakva je naša. Ovaj aspekt konkurentnosti će biti dotaknut i u nastavku pri jednoj kraćoj analizi rezultata *Doing Business Report*-a Svjetske Banke koji mjeri jednostavnost poslovanja. Prisutnost stranog vlasništva indikator je koji nam govori koliko su naše prilike i privreda interesantni stranim vlasnicima kapitala, što bi moglo otvoriti neke nove investicijske projekte, ali i dodatno uozbiljiti konkurenciju. Po tom smo indikatoru na 100. mjestu. Stepenn brige za potrošače i sofisticiranost kupaca dva su indikatora koja bi se mogla

posmatrati zajedno, s obzirom da sofisticiranost kupaca znači i njihovu zahtjevnost i, uvjetno rečeno, „razmaženost“, dok se stepen brige za potrošače u ovom kontekstu može uzeti kao spremnost i efikasnost kompanija u odgovaranju na zahtjeve kupaca (koji mogu biti manje ili više sofisticirani). Ako uporedimo rezultate po ova dva indikatora (sofisticiranost kupaca 119., a stepen brige za potrošače 110.), moglo bi se reći da domaći potrošači sebi priskrbljuju onakvu brigu kakvu i zaslužuju (čak je i stepen brige za potrošače za nijansu bolji od sofisticiranosti kupaca – 9 mjesta). U nizu katastrofalnih pozicija koje zauzimamo po indikatorima ovoga stuba, još vrijedi istaći efektivnost anti-monopolske politike gdje smo posljednji.

Stub sa najvećim rasponom rezultata (od 17. do 133.) svakako je efikasnost tržišta rada. Pored nekoliko vrlo dobrih kompetitivnih prednosti u okviru ovoga stuba, imamo i, nažalost, teške kompetitivne nedostatke. Prije svih, to su oslanjanje na profesionalni menadžment (133.) i tzv. *Brain drain* ili odlazak mladog stručnog kadra (119.). Plaće i produktivnost su na 129. mjestu. HRM (ljudski resursi) aspekt ovoga stuba, koji bi se možda mogao ogledati kroz indikator po imenu saradnja u odnosima poslodavaca i zaposlenika, nalazi se na 102. mjestu.

Indikator sofisticiranost finansijskog tržišta istoimenog stuba nas pozicionira na, nimalo iznenađujuće, 120. mjesto.

Prihvatanje tehnologije na nivou firmi (133.), dostupnost najnovije tehnologije (123.), kao i zakoni u vezi *ICT* (118.), naše su najlošije strane kada je u pitanju stub tehnološka spremnost. U vrijeme kada je mikroprocesor tehnološka potka na kojoj počiva biznis, ovi su rezultati poražavajući. Ne samo da govore o sofisticiranosti biznisa, već i kompletnog socio-kulturnog okruženja. Vrijedi napraviti jednu malu digresiju i spomenuti i indeks spremnosti za umrežavanje (*Networked Readiness Index – NRI*) WEF-ovog *The Global Information Technology Report*-a. *NRI* određuje spremnost države/zajednice da u sebe inkorporira *ICT* i od toga ima koristi. Nažalost, Bosna i Hercegovina se nalazi na slaboj 95. poziciji od 127 „izmjerenih“ zemalja. *NRI* ima tri komponente: komponenta okruženja, komponenta spremnosti i komponenta korištenja. Posljednje dvije jasno razdvajaju individualnu, poslovnu i vladinu spremnost, odnosno korištenje. Jasno je da je individualna kako spremnost, tako i korištenje naprednija od poslovne i vladine spremnosti, odnosno korištenja, no diskrepanca ne bi smjela biti ovako velika (individualna: spremnost – 68., korištenje – 68.; poslovna: spremnost – 97., korištenje – 100.; vladina: spremnost – 114., korištenje – 116.).

No, vratimo se analizi kompetitivnih nedostataka u svjetlu *Global Competitiveness Report*-a.

Stub veličina tržišta ima samo dva indikatora: veličina domaćeg tržišta, koji nas pozicionira na 86. mjesto, i veličina stranog tržišta, koji nas pozicionira na 103. mjesto. Jasno je da bi izvozno-orijentisane firme trebale značajniju podršku, posebno ako se obistine mračna predviđanja o predstojećem talasu „zatvaranja“ mnogih ekonomija.

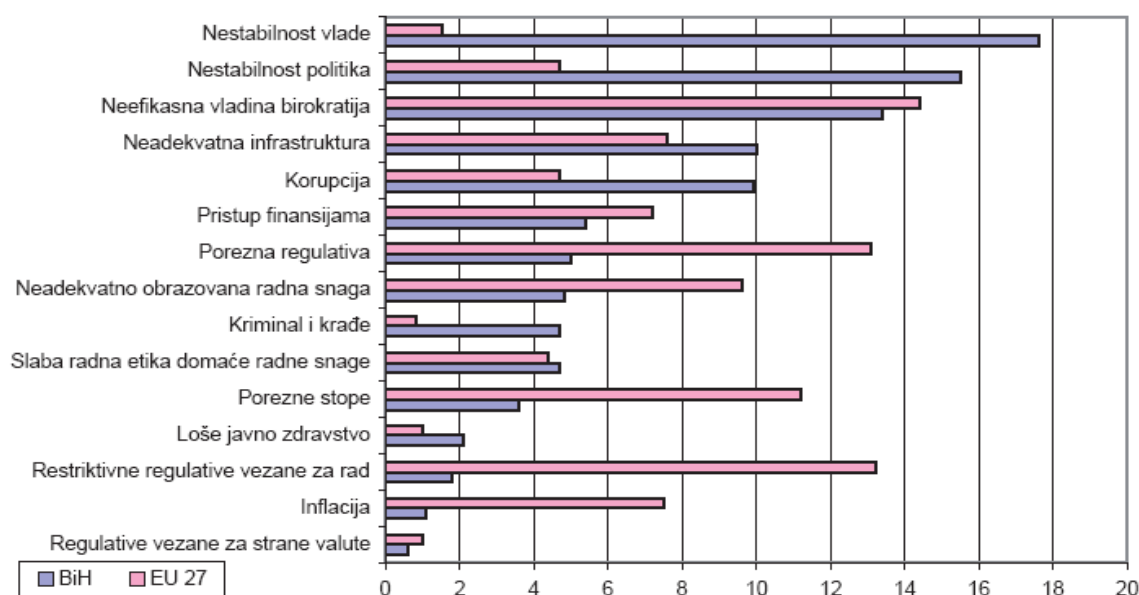
Poslovna sofisticiranost je stub koji traži posebnu pažnju s obzirom na činjenicu da smo od devet indikatora, po osam pozicionirani iznad 100. mjesta. Posebno se ističu sofisticiranost procesa proizvodnje (123.), što ima veze sa ranije spomenutim stubom tehnološke spremnosti, zatim priroda kompetitivne prednosti (116.), te širina lanca vrijednosti (113.). Stanje razvoja klastera naš je najveći kompetitivni nedostatak u okviru ovoga stuba – nalazimo se na pretposljednjoj, 133. poziciji.

I na kraju, inovativnost. U okviru ovoga stuba imamo takve kompetitivne nedostatke kao što su trošenje kompanija na istraživanje i razvoj (119.), dostupnost naučnika i inženjera (100.), te kapacitet za inovacije (126.).

12.4 Najproblematičniji faktori za poslovanje (po mišljenju poslovne zajednice)

Global Competitiveness Report nudi još jednu analizu, a to je analiza najproblematičnijih faktora za poslovanje po mišljenju poslovne zajednice. Ako se osvrnemo na rezultate ove analize, i onda ih, kako to studija kompetitivnosti MIT Centra čini, uporedimo sa rezultatima mišljenja poslovne zajednice u EU (slika 12.4), vidjet ćemo zapravo, o kakvim razlikama je riječ i o kako dijametralno različitim problemima mora razmišljati domaći menadžer u poređenju sa svojim kolegom iz prosječne EU zemlje.

Naime, top tri faktora (od 15 ponuđenih) koji predstavljaju najveće probleme za poslovanje po mišljenju BH menadžera imaju političko-legislativni karakter. To su, na prvom mjestu, nestabilnost vlade, zatim nestabilnost politika, i na trećem mjestu, neefikasna vladina birokratija. Poređenja radi, samo je problem neefikasnosti vladine birokratije i u EU top problem – zapravo je na prvom mjestu. Druga dva problema, nestabilnost vlade i nestabilnost politika, nalaze se tek na 12., odnosno 10. mjestu. U EU mnogo su veći problem, pored neefikasne vladine birokratije, čini se, restriktivne regulative vezane za rad i porezna regulativa. Ne možemo reći da recimo regulative vezane za rad nisu problem u FBiH, no činjenica je da u ovom trenutku naša poslovna zajednica to ne prepoznaje kao top problem, odnosno problem sa prioritetom rješavanja.

Slika 12.4 Najproblematičniji faktori za poslovanje po mišljenju poslovne zajednice: komparacija sa EU

Izvor: Kompetitivnost zemalja i regiona jugoistočne Evrope 2008.-2009., Zlatko Lagumdžija, Regional Economic Forum i MIT Centar Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

12.5 Letimični pogled na kompetitivnost iz ugla Doing Business Report-a Svjetske Banke

Ako bismo u čitavu ovu priču uključili i *Doing Business Report* Svjetske Banke koji nudi indeks jednostavnosti poslovanja (*Ease of Doing Business*), onda bismo mogli dobiti jasniju sliku, barem kada je u pitanju stub efikasnost tržišta roba i njegovi indikatori broj procedura potrebnih za pokretanje biznisa, te vrijeme potrebno za pokretanje biznisa. U *Doing Business Report 2009* uključena je 181 zemlja, a naš ukupni rang je 119 (slika 12.5). Prvi indikator u okviru ovog *Report*-a nosi naziv pokretanje biznisa, a mi zauzimamo 161. mjesto. Sastavni elementi ovog indikatora jesu procedure (broj) i vrijeme (broj dana) potrebni za pokretanje biznisa. Kada su u pitanju procedure, kod nas ih ima 12, a što se tiče vremena potrebnog za pokretanje biznisa, riječ je o 60 dana. Naravno, ovo je u idealnom slučaju. Ako uzmemo u obzir da postoje zemlje koje po oba indikatora pokazuju rezultat 1 (tj. 1 procedura, 1 dan – Novi Zeland), ili barem 3 (poput Gruzije), onda zaista ne možemo tražiti opravdanje u neophodnosti silne birokratije.

		2008			2009		
WB DOING BUSINESS BOSNA I HERCEGOVINA	Jednostavnost poslovanja (rang)	117			119		
	Startanje biznisa (rang)		153			161	
	Procedure (broj)			12			12
	Vrijeme (dana)			54			60
	Dobijanje dozvola (rang)		150			137	
	Procedure (broj)			16			16
	Vrijeme (dana)			467			345
	Zapošljavanje radnika (rang)		116			117	
	Registrowanje vlasništva (rang)		148			144	
	Procedure (broj)			7			7
	Vrijeme (dana)			331			48-208
	Dobijanje kredita (rang)		51			59	
	Zaštita investitora (rang)		84			88	
	Plaćanje poreza (rang)		144			154	
	Trgovanje preko granica (rang)		57			55	
	Dokumenti za izvoz (broj)			6			6
	Vrijeme za izvoz (dana)			19			16
	Prisilno (sudsko) izvršenje ugovora (rang)		125			123	
	Procedure (broj)			38			38
	Vrijeme (dana)			595			595
	Zatvaranje biznisa (rang)		61			60	

Slika 12.5 BiH u *Doing Business Report*-u

Izvor: Kompetitivnost zemalja i regiona jugoistočne Evrope 2008.-2009., Zlatko Lagumdžija, Regional Economic Forum i MIT Centar Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

12.6 Kometitivnost i globalna kriza

Za kraj, bilo bi korisno prokomentirati stanje konkurentnosti FBiH s obzirom na aktuelnu krizu. Složit ćemo sa mišljenjem većeg broja eksperata da bi najbolji odgovor na ove udare bili programi podrške izvozu, investicijama i poljoprivredi. Realna predviđanja su da će doći do značajnog smanjenja izvoza, a posljedice toga posebno će se osjetiti u građevinskom i metalskom kompleksu, proizvodnji automobilskih dijelova, tekstilu, namještaju. S obzirom na vrlo izvjesno smanjenje prihoda budžeta i javnih fondova, to može dovesti do usporavanja realiziranja velikih investicionih projekata, poput cestovne infrastrukture.

Literatura

- [1] Kompetitivnost zemalja i regiona Jugoistočne Evrope 2008-2009, Zlatko Lagumdžija, Regional Economic Forum i MIT Centar Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
- [2] Kompetitivnost Bosne i Hercegovine i regiona Jugoistočne Evrope 2008-2009, Zlatko Lagumdžija, Regional Economic Forum i MIT Centar Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
- [3] Izvještaj o kompetitivnosti Bosne i Hercegovine 2008-2009, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine i MIT Centar Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
- [4] The Global Competitiveness Report 2008-2009, World Economic Forum (Davos, Switzerland), Michael E. Porter (Harvard University), Klaus Schwab (World Economic Forum), Davos, 2008.
- [5] Doing Business 2009, The World Bank and The International Finance Corporation, Washington DC, 2008.
- [6] The Global Information Technology Report 2007-2008: Fostering Innovation through Networked Readiness, World Economic Forum (Davos, Switzerland), Soumitre Dutta, Irene Mia, Geneve, 2007.
- [7] www.weforum.org
- [8] www.doingbusiness.org